

Манастир Стјеник под Јелицом – стварна и измишљена традиција

Апстракт: *Текст говори о мешању култова светитеља, стварању нових култова, поштовању светитељских моштију, измишљању традиција са националним и хришћанским предзнаком, фалсификовању историјских извора и последицама такве праксе.*

Кључне речи: култови светитеља, народна традиција, фалсификовање историјских извора

Недалеко од Чачка, под планином Јелицом, налази се манастир посвећен рођењу светог Јована Крститеља. У близини манастира, испод огромне стене у којој се налазе и пећине (коришћене можда као испоснице), из земље избија јако врело, познато по имену Светиња. Читаво подручје, за које се претпоставља да има дугу монашку традицију, ужива велико поштовање локалног становништва.

Прошлост манастира Стјеника

Најстарија историја манастира Стјеник обавијена је тамом. Повезивање са народном традицијом и епским песмама даје повода за веровање да Стјеник потиче из средњег века.¹ Основу за такве тврдње даје народна песма „Опет зидање Раванице“, у којој се као ктитори за сада непознате цркве у планини Јелици помињу браћа Мрњавчевићи, што би значило да је манастир Стјеник (ако под њим препознајемо ту задужбину) подигнут пре 1371. године, и њихове погибије на Марици.²

¹ Протић, Милисав, „Под Бањицом црква Јежевица“, у: *Преглед цркве епархије жичке*, бр. 5, Краљево, мај 1937, стр. 12–15; Веселиновић, Андрија, „Чачански крај у средњем веку“, у: *Богородица градачка у историји српског народа. Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак 1993, стр. 66–67, 77. Искрпна библиографија о цркви у Јежевици и манастиру Стјеник до 1994. године дата је у чланку: Рајић, Делфина, „Црква Светог Николе у Јежевици и манастир Стјеник“, у: *ЗРNM XXIV, Чачак 1995*, стр. 189–204.

² Караџић, Вук Ст., *Српске народне пјесме*, књига друга, Београд 1953, стр. 199; Симић-Миловановић, Зора, „Трагови манастира Стјеника у планини Јелици“, у: *Старинар н.с. I*, Београд 1950, стр. 240; Здравковић, Иван, „Црква манастира Стјеника у планини Јелици“, у: *Саопштења*

Први сасвим поуздан историјски извор о постојању манастира Стјеник, са именом Врељава, потиче из османског пописа насталог 1528. године.³ Сачуван је и печат манастира из 1710. године на основу кога знамо да је храмовна слава Стјеника била рођење Богородице. Манастир је у наредним деценијама запустео. Обновљен је тек 1802. године, јер је стари манастир „изгорео“, како се наводило у молби чачанских и пожешких кметова из 1801, упућеној београдском везиру да храм обнови. Молба је услишена, а црква малих димензија, скромне архитектуре, готово без икаквих украса, подигнута је 1802. године и посвећена св. Јовану Крститељу.⁴

Питање храмовне славе веома је важно, и она се ретко мења. Изгледа да је старија традиција заборављена услед сеоба становништва. Зашто је као нова слава манастира изабрано рођење св. Јована Крститеља (24. јун по старом, односно 7. јул по новом календару), није познато. Може се претпоставити да је, можда, традицију поштовања извора и реке Светиње требало повезати са сличном хришћанском традицијом, па је зато изабран св. Јован Крститељ.⁵

Мало је писаних података о манастиру Стјеник, а површна археолошка ископавања 1947. године открила су један кључ средњовековног изгледа, пољски грош из 1596. године, те једну аустријску крајцару из 1800. године. Манастир је током XIX века обнављан, а 1885/1886. године из Жевице су пренети мермерни блокови из црквене порте и са пода цркве, да би били постављени у цркви Стјеника, која је ипак остала без братства.⁶

Манастир Стјеник је током XIX века био пуст, кров је пропао, а црква прокишњавала. Почетком XX века свештеник је долазио само на Јовањдан (односно Ивањдан, како се каже у чачанском крају), и држао службу. *Први светски рат затекао га је у руинама. Сеоске овце и козе су у њему од раног пролећа па до позне јесени налазиле склониште, а жежевички црквењак би пред храмовну славу очистио ђубре да би се о истој могла одслужити служба Божја за више*

IV, Београд 1961, стр. 215; Станић, Радомир, „Манастир Стјеник“, у: *Врело 12*, Београд 1992, стр. 16–23; Веселиновић, Андрија, *н. д.*, стр. 66, 77.

³ Аличић, Ахмед С., *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век, II*, Чачак 1985, стр. 153; Поједини истраживачи назив „Врељава“, повезују са оближњим манастиром у селу Трнави (Кнежевић, Бранка, „Манастири у Западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године“, у: *Саопштења XXVII–XXVIII*, Београд 1995–1996, стр. 210); Тврдње да име манастира треба читати као „Претеча“ немају утемељење, јер манастир Стјеник није у то време био посвећен рођењу св. Јована Претече (Веселиновић, Андрија, *н. д.*, стр. 67).

⁴ Протић, Милисав, „Под Бањицом црква Жевица“, стр. 12–15; Душанић, Светозар, „Печат манастира Стјеника“, у: *Весник музејског и конзерваторског друштва НРС 1–2*, Београд 1960, стр. 9–12.

⁵ Натпис са годином обнове манастира, као и именом храмовне славе, уклесани су у камен изнад северних врата манастирске цркве (Вујић, Јоаким, *Путешествије по Србији*, књ. I, Београд 1901, стр. 195; Симић-Миловановић, Зора, *н. д.*, стр. 241).

⁶ Симић-Миловановић, Зора, *н. д.*, стр. 238, 240–241.

хиљада побожних поклоника. Обнову Стјеника организовао је владика Николај Велимировић крајем 1940. године, али због почетка рата манастир није био освећен ни насељен.⁷

У Стјенику, како се верује, чувају се и мошти св. Јована Стјеничког. Култ тог светитеља још није сасвим уобличен и почео је да се шири тек у другој половини XX века. Претпоставља се да је св. Јован Стјенички живео у XV веку и да је припадао монасима исихастима – синаитима. За сада само један натпис потврђује страдање „кир Јована” у Стјенику 1462. године, што је наводно записао извесни поп Илија на зиду проскомидије цркве у Жежевици 1474. године. Тај податак је послужио и као упоришна тачка за претпоставку о деловању монаха исихаста у чачанском крају после пада српске средњовековне државе под османску власт. Све изнете тврдње заправо су само хипотезе, без упоришта у историјским изворима, јер је у Србију о синаитима – исихастима остало мало историјских података. Они су захваљујући свом смиреном и скривеном начину живота остали анонимни, посебно зато што су долазили из разних култура и народа, тако да о многима није сачуван помен.⁸ Ипак, такве тврдње се нису могле занемарити, па су и даље преношене кроз литературу, као једна од претпоставки која се не може избећи.⁹

Палеографска анализа натписа у проскомидији цркве у Жежевици, о страдању манастира Стјеник од Турака 1462. године, утврдила је знатно млађе порекло натписа, из XIX или можда чак из XX века. Остала је могућност, или недоумица, да је натпис можда преписан са неког порушеног дела цркве, свдећи тај историјски податак на хипотезу коју тек треба проверити.¹⁰ Сумња у веродостојност тог натписа покренула је нови низ питања, а најважније се односи на постојећу традицију о животу Јована Стјеничког.

Деценијама пре него што је почео да се утемељује култ св. Јована Стјеничког народ је долазио у запустели манастир, купао се у реци Светињи, верујући да им она помаже у оздрављењу. Људи из околних села организовали би на

⁷ Савић, Александар, „Црква Жежевица и манастир Стјеник“, у: *Жички весник*, бр. 3–4, (без места издања), 1965, стр. 4.

⁸ Станић, Радомир, „Непознати запис из Жежевице“, у: *Саопштења X*, Београд 1974, стр. 110–111; Исти, „Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима“, *Богородица градачка у историји српског народа. Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак 1993, стр. 180; Јеромонах Амфилохије, „Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века“, у: *Манастир Раваница: споменица о шестој стогодишњици 1381–1981*, Београд 1981, стр. 112.

⁹ Рајић, Делфина; Тимотијевић, Милош, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак 2004, стр. 29–36.

¹⁰ Симић-Миловановић, Зора, *н. д.*, стр. 240; Синдик, Надежда Р., „Јежевичко четворојеванђеље“, у: *Богородица градачка у историји српског народа. Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак 1993, стр. 194; Станић, Радомир, „Црква у Жежевици“, у: *Врело*, бр. 13, Београд 1993, стр. 2, 35–36.

Ивањдан сабор, па се поред цркве боравило од јутра до мрака.¹¹ Посетиоци су били уверени да ће им помоћи и мошти св. Јована, касније названог св. Јован Стјенички. *У поподневним сатима посетиоци су се враћали кући мирни, спокојни и задовољни са осећањем да су доживели опрост грехова.*¹²

Заправо, народ је био убеђен да се у запустелом манастиру чувају мошти св. Јована Крститеља, јер је то била храмовна слава цркве која наводно потиче из средњег века, што је СПЦ као истиниту тврдњу усвојила већ у XIX веку.¹³ Та тврдња поновљена је у новинском чланку објављеном 27. маја 1921. године, са податком да је у манастирској цркви било сахрањено тело св. Јована.¹⁴ Међутим, није објашњено коме св. Јовану су припадале мошти, и где су оне однете, јер се говори да су „биле“ у манастиру.

Житија многих светитеља нису утемељена у историјским чињеницама. Понекад су тек након успостављања култа/култова, писана житија светаца, чији је идентитет с временом заборављен.¹⁵ Долазило је и до мешања култова светаца, а у широј околини Чачка уочене су и објашњене такве појаве.¹⁶ С друге стране, независно од традиције коју баштини црква, у народу постоји поштовање светих места, посебно рушевина манастира и цркава, којима се приписују чудотворне и исцелитељске моћи, што није неуобичајена ни ретка појава у западној Србији.¹⁷ Није била реткост и да се успостављају сасвим

¹¹ Тога дана су болесни људи прилазили извору и пошто би се прекрстили, истрљали би болесна места водом. Најчешће су умивали очи и прскали ране на кожи. Веровали су у његову лековитост. Поред чесме је била примитивна земљана посуда у коју је свак, који је користио воду, убацио по неку пару и даривао њену лековитост. (Станић, Радомир, „Манастир Стјеник“, стр. 16; Радосављевић, Драга, *Трнава какве више нема: етнографски записи*, Београд 2002, стр. 215).

¹² Станић у свом тексту јасно наводи да се у манастиру налазе мошти св. Јована Стјеничког „које се вековима чувају у цркви“, без историјских извора за своју тврдњу, која је настала на основу неких његових ранијих радова и текстова свештеника Милисаву Протића, о којима ће бити више речи у тексту који следи (Станић, Радомир, „Манастир Стјеник“, стр. 16).

¹³ Епископ жички Сава, „Жичка епархија“, у: *Православна црква у Краљевини Србији*, Београд 1895, стр. 82.

¹⁴ Косић, Аћим, „Један леп пример“, у: *Преглед цркве епархије Жичке*, бр. 3–4, Чачак 1924, стр. 85–88.

¹⁵ *Византинци*, приредио Гуљемо Кавало, Београд 2006, стр. 335–336.

¹⁶ Суботин-Голубовић, Татјана, „Ахилије-Архилије, или о мешању култова“, у: *Богородица градачка у историји српског народа. Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак 1993, стр. 37–46.

¹⁷ Пример народног поштовања донедавно срушеног манастира Куманице на Лиму има доста сличности са манастиром Стјеник. Куманица је привлачила вернике у тако великом броју да сличних примера нема у Полимљу, чак и када су у питању много значајнија црквена средишта. Археолошка ископавања су утврдила да је у олтарском простору, као месту са хијерахијски вишим, односно светијем значењу храма, био похрањен саркофаг са непотпуним скелетом, који се може сматрати као део сачуваних остатака непознатог светитеља. То је био секундарни гроб, са костима које су остале највероватније после распарчавања моштију, због веровања о деловању светитеља и кроз најмању честицу тела. Мошти се обично излажу испред иконостаса, а поново

нови култови, са националном и политичком позадином целог подухвата.¹⁸ Током XIX века постојао је јак национални покрет везан за мошти националних светитеља, те многобројни примери национализовања културног наслеђа, које се везивало за те светитеље.¹⁹ Централни симбол прослављања увек су биле мошти, као битан елемент светитељског култа.²⁰ То није случајно, јер су мошти у средњем веку представљале важан елемент династичке идеологије, а у раздобљу турске власти биле су кључни чинилац у борби за очување националног идентитета.²¹

Иако је било сасвим јасно да се у Стјенику не чувају мошти св. Јована Крститеља, било је тешко поништити локалну традицију и учврстити култ неког другог св. Јована. То се ипак десило, а пресудну улогу у успостављању новог култа имао је свештеник Милисав Протић (1910–1976).²²

укопавање се објашњава потребом да буду сачуване од скрнављења или уништавања. Епископ милешевски Филарет је после археолошких ископавања изнео претпоставку да мошти из манастира Куманице највероватније припадају Григорију Куманичком (Радичевић, Дејан, „Прилог проучавању култа моштију: један необичајен археолошки налаз“, у: *Гласник Српског археолошког друштва*, бр. 18, Београд 2002, стр. 200–204).

¹⁸ Павловић, Леонтије, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнолошка расправа)*, Смедерево 1965, стр. 335–344.

¹⁹ Многи предмети из манастирских ризница везивани су за национале хероје из прошлости, а каснија истраживања утврдила су знатно млађе порекло многих предмета (Макуљевић, Ненад, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, стр. 59–66).

²⁰ *Од самог почетка хришћанства, материјално језгро и духовни фокус нових култова чинили су гробови са телесним остацима светитеља. Према богословским схватањима, светитељске реликвије сматране су најубедљивијом потврдом обоготворења материје омогућеног Оваплоћењем и чудотворним посредницима између овоземаљског и трансцендентног. Са становишта побожне праксе штовање моштију, упражњавано кроз додир и виђење, било је засновано на вери у стварност светитељског присуства.* (Поповић, Даница, „Светитељско прослављање Симеона Немање. Прилог проучавању култа моштију код Срба“, у: *Зборник радова Византолошког института XXXVII*, Београд 1998, стр. 43–44).

²¹ Поповић, Даница, „Мошти“, у: *Лексикон српског средњег века*, (приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић), Београд 1999, стр. 420.

²² Свештеник Милисав Д. Протић рођен је 1910. године у Гучи, где је учио и основну школу. У Чачку је завршио пет разреда гимназије, а богословију у Битољу. За свештеника је рукоположен 1930. године. Најпре је седам година службовао у манастиру Клисура код Ариља, а затим од 1937. до 1955. године у Жељевици код Чачка. Од 1955. до 1957. био је секретар Удружења православног свештенства Југославије и уредник *Весника*, органа тога савеза. Од 1957. па до своје смрти 1979. године службовао је у цркви светог Николе у Београду. Сарађивао је са великим бројем листова и часописа, а био је и главни и одговорни уредник *Православља*, издања тог листа, те члан уређивачког одбора гласила *Православна мисао* и *Гласника* службеног листа Српске патријаршије. Од 1969. године био је у Удружењу новинара Србије (Ковачевић, Бранко; Стојић, Ника–Никола; Маринковић, Радован М., *Драгачевци у науци и уметности*, Чачак 1993, стр. 272–273).

Свештеник Милисав Протић и почетак измишљања црквених традиција у чачанском крају

Одмах после доласка на службовање у село Жевицу код Чачка (1937), Протић је у локалном црквеном часопису „Преглед цркве епархије жичке“ објавио текст о прошлости Жевице и Стјеника, тврдећи да је црква Жевица стара 600 година. Своју тврдњу темељио је на основу записа у Жевичком четворојеванђељу, које је заиста настало у XIV веку. Међутим, испоставило се да је запис знатно млађи него што је то тумачено, писан црквенословенским језиком из XVIII и XIX века, који се користи и данас, и да никако не потиче из XIV века. Остала је само претпоставка да је неко на крајње необичан начин желео да сачува запис који је постојао на изгубљеним листовина јеванђеља, или је бележио усмену традицију, али знатно касније од XIV века.²³

Велика прослава јубилеја можда упућује на мотиве, и аутора записа, односно тражења „сигурних доказа“ о средњовековном пореклу цркве. Жевички парох Милисав Протић и Момчило Поповић, парох оближњег села Бањице, свечано су 22/23. маја 1937. године, у присуству мноштва народа, дочекали епископа Николаја Велимировића, служили литургију са још седам свештеника и два ђакона, и прославили 600 година постојања манастира Жевице.²⁴

²³ Запис из наводно 1337. године Протић је, такође наводно, нашао на почетку јеванђеља по Марку, тако да је 1937. године прославио јубилеј. Овај запис није неки повезани текст, него је неко подвукао слоге на почетку јеванђеља, па када се они склопе добија се запис: *От рождество 1337 в дни цара Дичана савда Молоутин ег воевода олтар и жена Икониа к Богу и Оцу светом Николау заштитнику мјесец пет ден. Илија писа*. Запис је потврђивао епску песму *Бан Милутин и Дука Херцеговац*, у којој се у време битке на Велбужду подиже црква Жевица. Касније се испоставило да запис није на почетку Марковог, него Лукиног јеванђеља, и да Протић није тачно транскрибовао запис у савремену ћирилицу. Најчудније је било то што подвучена слова „АГЛЗ“ означавају број 1337, што је требало да буде време подизања цркве. Међутим, у XIV веку време се није рачунало од Христовог рођења, него од стварања света. Једини прави запис, на маргини јеванђеља када престаје подвлачење слогова, требало је да буде потпис човека који их је подвукао. Запис транскрибован у савремену ћирилицу гласи: „Илија писа“, а слова која су употребљена говоре да је је натпис настао знатно после XIV века, односно највероватније у XIX или чак XX веку (Синдик, Надежда Р., *н. д.*, стр. 189–190, 193–195, 198 (фотографије са објављеним странама јеванђеља по Марку и Луки објављени су у прилозима чланка, али нису пагинирани). Јеванђеље се данас налази у сталној поставци Народног музеја у Чачку, у коме су се делови тог јеванђеља чували још од 1953. године. Тек 1988. године сви сачувани листови предају су из цркве у Жевици музеју у Чачку, након чега је била могућа конзервација, анализа рукописа, записа, времена настанка Јеванђеља и других чињеница.

²⁴ Епархија жичка је јуна 1937. године за постигнуте резултате одликовала јереја Момчила Поповића, пароха бањичког, правом ношења протске камилавке, а јереја Милисав Протића, пароха жевичког, црвеним појасом (Протић, Милисав, „Под Бањицом црква Жевица“, стр. 12–15; „Службени део – одликовани“, у: *Преглед цркве епархије жичке*, бр. 6, Краљево, јун 1937, стр. 2; „Прослава 600 годишњице под Бањицом цркве Жевице – срез трнавски“, у: *Преглед цркве епархије жичке*, бр. 6, Краљево, јун 1937, стр. 32).

Прослава шестоте годишњице цркве у Жежевици није једина измишљена традиција коју је презентовао свештеник Протић. Он је 1939. године објавио књигу „Трнавски мученици – Авакумово и Пајсијево време“ – историјски роман, у којој је (на посредан начин, без директног исказа, кроз дијалог јунака своје књиге), изнео тезу да Хаџи-Проданова буна није настала спонтано. Касније је ову претпоставку још проширио, па је тврдио да је буна раније припремана (па је чак и кнез Милош изабран за предводника), а одлучујући састанак се одиграо у манастиру Стјеник. Историјске доказе за своје тврдње није наводио, већ се ослањао на њему знану усмену традицију.²⁵

Личности које Протић помиње у свом делу нису до сада уопште потврђене новим истраживањима. Можда је свештенику Протићу као инспирација послужио роман „Неимари“ Косте П. Петровића (1858–1928), први пут објављен 1896. године у Београду, чија радња је смештена у доба Хаџи-Проданове буне, и у коме се помиње манастир Стјеник и митска пећина „Шљепаја“ у планини Јелици.²⁶ Овај топоним Протић је касније употребио за конструисање приче о монаху Јовану Стјеничком.

²⁵ Занимљиво је да Протић 1937. године у тексту поводом 600 година цркве у Жежевици помиње и један натпис на зиду цркве који гласи: „Зде приде Пајсије Мај“, који је наводно урезао игуман манастира у Трнави, Пајсије Ристовић, један од покретача буне из 1814. године, и то непосредно пре него што је у Жежевицу дошла турска потера да га ухвати. Пајсије је касније набијен на колац у Београду (Протић, Милисав, „Под Бањицом црква Жежевица“, стр. 22; Исти, *Трнавски мученици. Авакумово и Пајсијево време*, Битољ 1939, стр. 60–61; Павловић, Драгољуб М., „Драгачевци у Хаџи-Продановој буни“, у: *ЗРМ XIX*, Чачак 1989, стр. 18 (прилог); Јаковљевић, Милутин, „Улога игумана Пајсија и ђакона Авакума у Хаџи-Продановој буни“, у: *ЗРМ XIX*, Чачак 1989, стр. 30 (прилог). Протићеву тезу о раније припреманом устанку и састанку у манастиру Стјенику пренели су публициста Драгољуб Павловић и историчар Милутин Јаковљевић. Међутим, у напомени за цитат који наводи Јаковљевић нема тачне стране у Протићевом делу *Трнавски мученици*, у коме се на посредан начин говори о Хаџи-Продановој буни као раније припреманом устанку, нити је могуће у *Трнавским мученицима* уопште наћи цитат који користи Јаковљевић. Код Драгољуба Павловића за исти цитат у напомени су наведени други извори: неименовани чланак поводом Академије у част 200 година Првог српског устанка који је објављен у *Чачанском гласу* 1954. године, али без броја листа, месеца и дана објављивања, и листу *Весник* бр. 118/3–4, али без места и године издања. На Академији у част 200 година од Првог српског устанка није говорио свештеник Протић, по ономе што је пренео *Чачански глас*. Али зато је на Академији у манастиру Вујан Протић заједно са свештеником Александром Савићем, председником Удружења православног свештенства НР Србије, говорио, али новине нису пренеле цитат који је користио Павловић. Највероватније да је Протић заиста изговорио речи које су цитиране, али остаје нејасно где и када се то десило. Овај податак доприноси општој конфузији везаној за Протића и његово стваралаштво, као и оних особа које су користиле његове наводе без провере и тачних навођења извора („У част Првог српског устанка. Прослава у Вујну“, у: *Чачански глас*, бр. 10, Чачак 9. март 1954, стр. 1).

²⁶ Маринковић, Радован М., „Досељавање у трнавска села у време и непосредно после Хаџи-Проданове буне“, у: *ЗРМ XIX*, Чачак 1989, стр. 35, 43–44 (прилог); Петровић, Коста, *Неимари. Роман из новије српске историје (друго, поправљено издање)*, Београд 2004, стр. 100–101, 115–122.

Време за обнављање старих и успостављање нових традиција било је погодно у чачанском крају пред Други светски рат. Насељавање монасима и монахињама запустелих манастира у Овчарско-кабларској клисури, подизање манастира који никада нису постојали, са измишљеном прошлошћу, масовна акција на изградњи сеоских цркава, осликавала су велики верски ентузијазам епископа Николаја Велимировића и богомољачког покрета који је предводио. Локални свештеници су 1938. године покренули идеју да се испред Гимназије у Чачку 1940. године подигне споменик ђакону Авакуму, као централни симбол града, али то није никада урађено.²⁷

Поред активног учешћа у оквиру цркве, свештеник Милисав Протић учествовао је и у политичком животу (борба против Конкордата 1937, предизборна кампања Демократске странке 1938, вербални напади на љотићевце после априлског слома 1941, активна сарадња са покретом Драже Михаиловића током Другог светског рата).²⁸ После пропасти устанка у Србији 1941. године сукобљавао се и са припадницима легализованих четника под командом колаборационистичке владе Милана Недића. С друге стране, присуствовао је егзекуцијама партизана, али је користио и позицију свештеника, па је чак и „опраштао грехе“ неким заробљеним партизанима, сачувавши им тако живот.²⁹

После ослобођења нова власт под контролом комуниста у први мах је прогонила Протића због његових стварних или подметнутих изјава и поступака.³⁰ Касније Протић постаје лојалан новим властима, долази на место секретара Удружења православних свештеника, организације која је требало да под туторством комунистичке власти, и са обилатом материјалном помоћи, ослаби утицај епископа који нису признавали то удружење и његова правила.³¹

²⁷ Тимотијевић, Милош, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура“, у: *ЗРМ XXIX*, Чачак 1999, стр. 151–154; Исти, „Политика, уметност и стварање традиција (подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године)“, у: *ЗРМ XXXI*, Чачак 2001, стр. 119; Рајић, Делфина; Тимотијевић, Милош, н. д., стр. 63–67, 283–285; Публикација *Трнавски мученици* објављена 1939. године, била је саставни део промотивне акције за подизање споменика поводом 125 година од Хаџи-Проданове буне (Сретеновић, Милан, „Предговор“, у: Протић, Милисав, *Трнавски мученици. Авакумово и Пајсијево време*, Битољ 1939, стр. 17–18).

²⁸ Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош, *Осветљавање истине. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, књ. 1, Чачак 2006, стр. 53, 213.

²⁹ Стефановић, Младен, *Хроника Жељевице, Бањице, Липнице и Рајца (у општини Чачак): прошлост од најстаријих времена до 15. маја 1945*, Београд, 1998, стр. 234, 240, 284; Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош; *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја 3*, Чачак-Краљево 2004, стр. 216–239.

³⁰ Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош; *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја*, стр. 189.

³¹ Протић је у свом послератном публицистичком раду био веома активан и везан за патријарха Германа, учествовао је у писању споменице поводом 20-годишњице његове патријаршијске службе 1978. године, али и у приређивању споменице о страдању православних свештеника

Свештеник Протић је остао у лепој успомени код локалних публициста, локалпатриота и аматерских културних посленика, који су о њему писали у суперлативима, као истрајном посленику у прикупљању културне баштине.³² Постоје и другачија сведочанства која говоре да су неки предмети „нестајали“ када би били предати свештенику Протићу.³³

Утемељење култа Јована Стјеничког – време пре 1941. године

Прво „разјашњење“ проблема чије се мошти налазе у манастиру Стјеник, св. Јована Крститеља или неког другог св. Јована, дао је свештеник Милисав Протић 1937. године, који је јавности саопштио да се у Стјенику заправо чувају мошти монаха св. Јована.³⁴ Протић у овом тексту није даље образлагао о коме је то другом св. Јовану реч, нити је излагао његово житије, ни тачно место где се кости налазе.

Народ је манастир Стјеник посећивао као ретко коју пуну цркву, верујући у исцелитељске моћи извора Светиња.³⁵ То убеђење било је дубоко укорено међу околним светом, али и из знатно ширег подручја, па су у запустели манастир долазили људи и са Јавора, Голије, Муртенице, Златибора, Рудничких планина. Одбор за обнову манастира основан је 1940. године, и у њега су ушли пароси у Жежевичкој цркви: Момчило Поповић и Милисав Протић. Као посе-

„жртва фашистичког терора у НОР-у“. Активно се посветио и обнављању цркве у Жежевици и манастира Стјеник како у време свог службовања у чачанском крају тако и док је био у Београду. С друге стране, Протић је у највећој тајности сачувао сабрана дела владике Николаја, објављена пре 1941. године, и предао их владици Лаврентију, који их је објавио у Немачкој (Ковачевић, Бранко; Стојић, Ника–Никола; Маринковић, Радован М., *н.д.*, стр. 272–273; Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945–1970. Други део: 1954–1970*, Београд 2002, стр. 70–73; Димитријевић, Владимир, *Оклеветани светац: владика Николај и србофобија*, Горњи Милановац 2007, стр. 245–247).

³² Ковачевић, Бранко; Стојић, Ника–Никола; Маринковић, Радован М., *н.д.*, стр. 272–273; Хранислав Ђорић, каснији патријарх Герман службовао је у чачанском крају од 1924. до 1931. године, а касније је био у Врњачкој Бањи. Био је и један од уредника *Прегледа цркве епархије Жичке*, црквеног часописа у коме је свештеник Протић објављивао своје чланке (Обрадовић, Милорад, *Миоковачка вековања*, Чачак 2006, стр. 264–265).

³³ Вукадин, Обренија; Минић, Душица; „Црквина у селу Виљуши код Чачка“, у: *Рашка баштина 2*, Краљево 1980, стр. 303.

³⁴ *На месту где је данашња црква мученички је страдао од Турака, онда када је првобитна црква изгорела, један од њених монаха по имену Јован и на истом месту укопан, те доцније над његовим гробом подигнута је данашња црква. Народ верује да она храни кости Св. Јована Крститеља, но та поменутоност долази од истих имена, на име од св. мученика, калуђера, Јована и Св. Јована Крститеља коме је посвећена.* (Протић, Милисав, „Под Бањицом црква Жежевица“, стр. 17)

³⁵ „Из живота Жичке епархије – Рођење св. Јована Крститеља“, у: *Жички благовесник*, бр. 7, Краљево, јул 1940, стр. 28.

бан подстрек за обнову послужио је пример насељавања, обнове и подизања оближњих овчарско-кабларских манастира. До Митровдана 1940. године кров на цркви је поправљен, изграђен конак, а освећење је обавио изасланик владике Николаја Велимировића.³⁶

Милисав Протић изнео је 1937. године своју тезу да су у Стјенику похрањене кости калуђера Јована, кога назива „свети“, па их је народ помешао са св. Јованом Крститељем. То није било довољно, па је Милисав Протић исте 1937. године у једном напису у *Политици* даље развио своју тезу о монаху Јовану из Стјеника. То је била нова традиција, јер ране белешке о Стјенику, као она Јоакима Вујића из 1826. године, нису регистровале гроб и мошти неког светитеља поштованог у народу.³⁷ Да би поткрепио своје тврдње, Протић се послужио локалном, гусларском традицијом.³⁸

Као „чврст доказ“ о постојању средњовековне прошлости манастира, Протић је наводио епску песму коју је уз гусле певао извесни Вељо Јелисијевић из Бањице: „[...] *са дугом косом и брадом скоро до појаса*“. Јелисијевић је у песми тврдио: „[...] *већа [је] историја стјеничке цркве од историје цркве Јежевице*“, помињући Мрњавчевиће („бан“ Угљеша, „војвода“ Гојко и краљ Вукашин), који у Јелици граде цркву посвећену св. Јовану Крститељу. У песми се појављује још један лик, „Тришо неимар“, главни градитељ. Гуслар није помињао у својој песми св. Јована Стјеничког, макар по ономе што је пренео свештеник Милисав Протић.³⁹ Очигледно је да се у тој песми налазе заправо искривљени

³⁶ „Из живота Жичке епархије – црква св. Јована у Стјенику“, у: *Жички благовесник*, бр. 11, Краљево, новембар 1940, стр. 29–31.

³⁷ Вујић, Јоаким, *н. д.*, стр. 195.

³⁸ Протић, Милисав, „Стјеник и његове пећине у којима су некад биле калуђерске испоснице“, у: *Политика*, бр. 10834, Београд, 2. август 1937, стр. 10; Позивање на гусларску традицију има дубљу димензију од површне потребе постизања утиска о наводној веродостојности неког наслеђа која се преноси кроз уста народних певача. Гусле су у току друге половине XIX и XX века постале општеприхваћени патриотски симбол, и симбол националног херојства и историјског континуитета, а гуслар отелотворење колективне меморије и народног стваралачког генија (Тимотијевић, Мирослав, „Гуслар као симболична фигура српског националног певача“, у: *Зборник Народног музеја XVII/2*, Београд 2004, стр. 253–256).

³⁹ Протић, Милисав, „Стјеник и његове пећине у којима су некад биле калуђерске испоснице“, стр. 10; Гусларска традиција је у чачанском крају крајем тридесетих година XX века замирала код оmlадине, али је још живела као део наслеђа старијих генерација. Старији су гуслари обично и побожни, па су још и за то омиљени у народу. Етнолози су забележили да се и у селима са леве стране Западне Мораве, на територији данашње општине Чачак, уз гусле још певала песма *Бан Милутин и Дука Херцеговац*. Забележено је да се гуслари користе одломцима песама из књига, допуњујући и мењајући стихове. Ниједан певач није знао да одреди тачан наслов песме коју пева, па ни песме *Бан Милутин и Дука Херцеговац*, него су је описно, по садржају, одређивали и најављивали. Слушаоци песама би упадицама „помогали“ гуслару и надовезивали казивање. Ова су надовезивања често произвољна или онаква, каква их је слушаца схватио у тренутку изазваног расположења. Треба уз све то додати, да су слушаоци врло често загрејани пићем, па су више

и преправљени делови две позната епске народне песме „Бан Милутин и Дука Херцеговац“ и „Опет зидање Раванице“.⁴⁰

Позивајући се на локалну гусларску традицију, коју је преносио само један човек, свештеник Милисав Протић тврдио је да манастир Стјеник „сигурно“ потиче из доба пре Маричке битке и погибије Мрњавчевића. Али то је само припремни део приче, увод у „сазнања“ о монасима испосницима из стјеничких пећина и калуђеру Јовану. Протић је тврдио да две „подвижничке“ пећине носе називе Тришова пећина и Пећина св. Јована. У ову другу пећину, тврди Протић, сакривена је ризница из манастира Стјеник и Жевица, све са моштима, у време сеобе под Арсенијем Чарнојевићем 1690. године. Чак је и „мермерна гробница“ са светитељским моштима (за које се у тексту не каже чије су) требало да се одвуче у пећину, али је калуђери нису могли даље однети од извора Светиње, а *ту је Турци пронађу и разлупају*. Улаз у пећину је зазидан, па је у даљем тексту Протић назива Слепаја; многи мештани се још труде да нађу улаз и сакривено благо, али то никако не успевају. Тек после зазидавања те пећине, „испосник Јован“ одлази пред Турке да сачува свете мошти у саркофагу. Турци су, по Протићевим речима, испосника изболи ножевима, саркофаг разлупали, а цркву манастира Стјеник запалили. *Испосник на Светињи опере и превије ране које му се потпуно исцеле, те одмах сиђе цркви да је спасава. Турци га поново ухвате и пред црквом исеку на комаде*. Због учињеног злодела сви Турци су полудели, па су се међусобно исекли, а Срби су њихове лешеве сахранили под Голим брдом, на месту званом Оседалица, а испосника Јована сахране на месту где су га Турци исекли. Даље Протић наглашава да су извор и река Светиња, и сам манастир, „једно“ и да је незамисливо доћи на извор, а не свратити у цркву.⁴¹

Протић у том тексту први пут детаљније објашњава ко је калуђер Јован из времена Велике сеобе 1690. године („испосник“, подвижник у пећини изнад манастира Стјеник – која по њему носи име), кога народ меша са Јованом Крститељем, мада је исте 1937. године у црквеном часопису *Преглед цркве епархије*

расположени за маштање и њено препричавање, него у обичном расположењу. (Петровић, Петар Ж., *О народним песмама у рудничком поморављу*, Београд 1935, стр. 14–17, 20, 37)

⁴⁰ У првој песми бан Милутин, војвода младог краља Душана, у време битке на Велбужду гради цркву у Жевици, док се у другој песми помиње да Мрњавчевићу граде цркву у Јелици, али без помена коме светитељу је посвећена, и места где се храм подиже. Неимар Тришо је потпуно непознат лик. Али не само он, јер треба нагласити да подаци о Јовану Стјеничком, кога први помиње свештеник Милисав Протић, нису унети у *Шематизам Српске православне цркве* за 1924. годину (Душанић, Светозар, *н.д.*, стр. 9).

⁴¹ У исто време он даје обавештења кад се ко купа у реци на Ивањдан: мушкарци док ноћ не почиње да пада, а кад сова објави почетак ноћи долазе жене, које се купају целу ноћ, па и у неко доба дана. Одећа се пре купања скида и баца, и замењује новим стварима после изласка из реке. Те одевне предмете сакупљале су Циганке, а и оне су у пролазу умивале руке у реци (Протић, Милисав, „Стјеник и његове пећине у којима су некад биле калуђерске испоснице“, стр. 10).

Жичке навео далеко оскудније податке о истој личности. Протић у овом тексту наводи да је „испосник Јован“ страдао покушавајући да сачува од Турака камени саркофаг, у коме су мошти за које се не наводи чије су, нити одакле су тачно преношене. За те тврдње Протић не нуди било какав историјски извор, па ни локалну гусларску традицију. Занимљиво је да Протић исте 1937. године пећине изнад Стјеника у локалном црквеном часопису назива само „српске пећине“, без навођења појединачних назива и традиције која се за њих везује.⁴²

Исти аутор поново је о истој теми писао 1939. године у делу „Трнавски мученици“. Поред података које је објавио у *Политици* 1937. године, Протић даје и нека нова „објашњења“. За „неимара Триша“ Протић наводи да народна традиција памти да је он „био мало ва’зно у памети“, па је у наредним годинама и деценијама овај лик „нестао“ у делима посвећеним Стјенику и његовој прошлости. С друге стране, Протић и даље пише о пећини Слепаја, за коју нико не зна где се налази, јер је затрпана, и у којој су сакривене ствари из ризница манастира Стјеник и Жежевица у време Велике сеобе 1690. године. Опет се помиње мермерна гробница, која „води порекло из дубље прошлости“, са моштима светитеља, али без помена његовог имена. Протић понавља епизоду о страдању „испосника Јована“ кога су Турци два пута боли и секли ножевима. Протић је у овом делу „Трнавски мученици“ знатно одређенији шта се десило са телом настрадао „испосника Јована“ кога су мештани сахранили на четири до пет метара од изгореле цркве. *Године 1802. народ подигне данашњу цркву поред оне старе те у њу ухвате гроб испосника Јована над којим саставе оне разлупане комаде од мермерне гробнице коју је покушавао да спасава и због које је на крају и живот свој жртвовао.*⁴³

Напоредо са грађевинским радовима на обнови Стјеника текло је и утемељење култа св. Јована Стјеничког. Београдска *Правда* је 3. августа 1940. године објавила чланак о обнови „манастира Светог Јована – Стјеник“, како су га назвали у тексту (*подигнут почетком тринаестог века, а запаљен од Турака крајем седамнаестог века*). Јасно се говори о томе да је манастирска црква посвећена светом Јовану Крститељу, а да се у њој налази гробница „испосника Јована Стјеничког“, са причом о пећинама изнад манастира и њиховим именима. Обнову манастира иницирао је епископ Николај Велимировић, а његова идеја је била да се поред манастира Стјеник подигне и спомен-чесма свим *трнавским мученицима, који су време Хаџи-Проданове буне, набијени на коље*. Председник одбора за обнову Стјеника, кога је директно именовано владика Николај, био је прота жежевички Момчило Поповић, а у одбору није било свештеника Милисава

⁴² Протић, Милисав, „Под Бањицом црква Жежевица“, стр. 15.

⁴³ Као извор за ове податке Протић наводи свој текст о пећинама изнад манастира Стјеник објављен у *Политици* 2. августа 1937. године, мада у њему уопште нема овог податка о „испоснику Јовану“ (Протић, Милисав, *Трнавски мученици*, стр. 31–34).

Протића, мада је присуствовао скупу и пред окупљеним народом показао и прочитао превод турског документа о молби за обнову манастира из 1801. године. Владика Николај Велимировић планирао је да се темељи на обнови манастира Стјеник освете 4. августа 1940. године.⁴⁴

Вест о обнови Стјеника донела је и *Политика* 6. августа 1940. године, а у објављеном тексту се поред вести о препокривању манастира (за који се тврди да потиче из XIII века и да је задужбина Мрњавчевића!) и градњи конака са трпезаријом, помиње и да у манастиру леже кости *Светог Јована Стјеничког, ктитора овог манастира, за кога су везане многе и интересантне приче о његовој чудотворној моћи*. Манастир се у наслову чланка назива само као храм св. Јована, без додатка Стјенички, али у самом тексту оба назива су спојена у један: „манастир Светог Јована Стјеничког“.⁴⁵

Препокривање манастирске цркве и подизање конака брзо су одмицали, па је *Политика* 5. новембра 1940. године објавила текст: „У манастиру Светог Јована Стјеничког освећен је нови конак.“ Манастир није назван по својој храмовној слави, рођењу св. Јована Крститеља, а поновљено је тврђење о његовом подизању у XIII веку, односно манастир је подигнут, како мисли г. Протић Гучанин [Милисав Протић прим. аутора], *joш у доба Мрњавчевића*. У том чланку први пут је детаљније описано и велико поштовање моштију светог Јована Стјеничког. Пре тога говорено је само о поштовању Светиње, у којој су се људи купали верујући у њене исцелитељске моћи. *Верује народ у велику моћ светог Јована Стјеничког, чије су свете мошти давно положене у вечну кућу, над којом је доцније подигнут овај храм. При самом улазу у храм, с десне стране, налази се плоча под којом леже свете мошти*.⁴⁶ *Хиљаде људи, жена, девојака и деце провело је ноћ на тој каменој плочи на којој се исцељивао народ од тешких физичких и духовних болести. Долази народ и доноси дарове. Камени саркофаг, у коме се налазе мошти светог Јована Стјеничког претрпан је вуном, цвећем и другим даровима. Побожни народ прилаже исцелитељу и у масама долази да мало продрема на плочи, с које се одлази, кажју, препорођен*. У тексту се саркофаг са моштима светог Јована Стјеничког наводи као централно место

⁴⁴ Васић, Србољуб, „Епископ г. Др. Николај неуморно ради на обнављању запуштених српских светиња“, у: *Правда*, бр. 12844, Београд, 3. август 1940, стр. 7.

⁴⁵ „Обнова манастира св. Јована на планини Јелици“, у: *Политика*, бр. 11557, Београд, 6. август 1940, стр. 11.

⁴⁶ У тексту се наводи да су мошти св. Јована Стјеничког биле одмах са десне стране када се уђе у цркву (значи у припрати или можда у наосу), што је у супротности са праксом да се мошти светитеља полажу у земљу (ради чувања од скрнављења или уништења) у олтарски део, као место са највишим хијерархијским значајем у свакој цркви. Можда би археолошка ископавања у олтарском делу цркве манастира Стјеника могла да дају нове податке о томе да ли су ту биле, или и даље јесу, положене кости које се могу сматрати за светитељске мошти, као што је то случај у манастиру Куманица на Лиму.

поштовања верника, док се купање у Светињи, односно „чесми“, наводи као место које се поштује од људи из удаљених крајева. Они се купају пре изласка сунца на Ивањдан (7. јул, дан рођења св. Јована Крститеља), верујући у исцелитељске моћи: *На отоку чесме лежи много разбацаног рубља, у коме су се жене и девојке купале. Ово рубље се оставља зато што се верује да ће се с њих скинути болести.*⁴⁷

У овом тексту се први пут јавности предочава поштовање моштију Јована Стјеничког, али није јасно где се оне тачно налазе – да ли су мошти биле испод плоче на поду, или у саркофагу постављеном на под, односно да ли су у олтарском делу цркве или у наосу.⁴⁸

Вест о истом догађају пренела је и београдска *Правда*, али у том тексту манастир Стјеник се назива по правој храмовној слави, рођењу св. Јована Крститеља, са додатком места на коме је храм подигнут (манастир „Св. Јована Стјеника“). Јасно се говори да народ меша Јована Крститеља и монаха Јована из манастира Стјеник, који је по предању страдао у доба Турака, и сахрањен на месту на којем је подигнут храм на темељима изгореле старе цркве. Наводи се и да народ поштује гроб „мученика и свеца“. Али у чланку се са више пажње пише о поштовању извора и реке Светиња, где се народ купа и оставља дарове.⁴⁹

Даљи развој култа св. Јована Стјеничког и манастира Стјеник прекинула су ратна дешавања 1941. године, када је манастир имао важну улогу приликом подизања устанка.⁵⁰

⁴⁷ Владика Николај Велимировић није осветио новоподигнути конак, како је било планирано, већ је то урадио његов изасланик, Алекса Тодоровић, намесник из Краљева, који је одржао и беседу, а потом је говорио прота Момчило Поповић, председник одбора за изградњу. Свештеник Милисав Протић, иако је присуствовао скупу, није говорио окупљеном народу („У манастиру Светог Јована Стјеничког освећен је нови конак“, у: *Политика*, бр. 11648, Београд, 5. новембар, 1940, стр. 9).

⁴⁸ У средњем веку сахрањивање у саркофазима била је привилегија особа највишег црквеног и државног ранга, док су се гробови игумана обележавали каменим плочама у нивоу пода (Јуришић, Александар, „Гробна обележја двојице игумана манастира Сопоћана“, у: *Саопштења XVIII, Београд, 1986, стр. 168*).

⁴⁹ *Овај извор биће ускоро инсталиран кроз нарочите цеви и спроведен до пред сам манастир, где ће се подићи лепа спомен-чесма и омогућити народу да пије ову лековиту воду, јер је сада приступ до саме Светиње отежан, пошто нема приступачног пута.* Целој церемонији присуствовали су и припадници богомољачког покрета, који су са свештеницима из цркве у Жељевици пешке дошли у обновљени манастир Стјеник. (Васић, Србољуб, „Освећење једног дела обновљеног манастира Св. Јована у Жељевици“, у: *Правда*, бр. 12937, Београд, 5. новембар 1940, стр. 13).

⁵⁰ Чланови КПЈ плански су 7. јула 1941. године окупили своје чланове код манастира, где се традиционално одржавао народни сабор. Долазак су објавили детонацијом бомбе и пушчаним пуцњевима, што је у први мах уплашило све присутне. Комунисти су затеченом народу одржали ватрене говоре и прочитали проглас о устанку. Партизански борци почели су се окупљати код манастира 10. јула, а већ 12. јула формиране су прве чете. У манастиру су затекли само једног калуђера, који је најпре хтео да побегне, али је наводно задржан без присиле. Манастир Стјеник

**Утемељење култа Јована Стјеничког –
време после 1945. године**

Мештани околних села су убрзо после рата почели да обнављају манастир Стјеник, а прва, и за сада једина археолошка ископавања цркве манастира Стјеник обављена су 1947. године.⁵¹ Током тих истраживања бележена је и народна традиција из околних села која даје више светла о традицији „преношења каменог саркофага“, који је помињао свештеник Протић. Наиме, по речима истог свештеника, у порти оближње цркве у Жежевици поред фрагмената од мермерних плоча и малих капитела или базиса, било је и доста великих мермерних плоча. *Спомињу се и неке велике мермерне табле, од којих су сељаци правили корита (појила). По рукописним забелешкама из цркве у Жежевици већи део тих фрагмената око 1885/1886. године пренет је у нову цркву манастира Стјеника, седам километара даље у планини Јелици [...]. У Стјеник су наведене године пренете и плоче, опет од белог мермера, које су покривене [вероватно покривале – прим аутора] под цркве у Жежевици [...]. Међу овим плочама у Стјенику упадљиве су четири веће, неједнаких димензија и орнаментирани опет од белог мермера.*⁵²

са својим коначима постао је војни логор партизанског одреда у коме су обављали и суђења, па и стрељања заробљених квислинга. Немци су напали партизански одред у зору 3. августа 1941. године, убили двојицу партизана и запалили манастирске конаке. Црква није оштећена. Током окупације су пећине изнад манастира послужиле за скривање једног од најистакнутијих партизана из чачанског краја Раденка Мандића. После ослобођења манастир је страдао и од партизанске власти, када је командир милиције Живан Николић пуцао унутар цркве и поразбијао стакла на неколико икона. Због свог понашања Николића су казнили државни органи, који су макар формално заговарали слободу вероисповести (Пантелић, Милојица; Маринковић, Радован М.; Никшић, Владимир, *Чачански народноослободилачки партизански одред Др Драгиша Мишовић*, Чачак 1982, стр. 60–61, 69–70; Стефановић, Младен, *н. д.*, стр. 138–141, 154–158, 247, 311).

⁵¹ Истраживања нису била великог обима и добрим делом су се ослонила на грађевинске радове и ископавања која су увелико вршена због обнове манастира. Приликом копања кречане за обнову конака спаљених током рата мештани су наишли на једну очувану фреску, а по мишљењу свештеника Милисава Протића, то је била „глава Алексија Божјег човека“. Међутим, фреска је уништена када је касније црквењак чистио цркву. Приликом даљих ископавања откривени су темељи једне правоугаоне грађевине, па је отпала тврдња да су то темељи цркве, јер је недостајала апсида. Највероватније да је стара црква, већих димензија него данашња, једним делом била испод темеља обновљеног храма из 1802. године. Током копања темеља правоугаоне грађевине откривене су сагореле људске кости, остаци дрвета и пепела, што би требало да потврди предање о паљењу манастира и страдању људи у њему. Заједно са људским костима, и деловима изгорелог дрвета, нађена је и аустријска крајцара из 1800. године, па се претпоставља да су та зграда, а можда и цео манастир, спаљени управо 1800, или почетком 1801. године. Међутим, у документу – молби за обнову манастира, нема помена о насилном спаљивању, већ се говори да је манастир „изгорео“. Зора Симић-Миловановић је претпоставила да је манастир Стјеник можда био жртва јаничара који су се управо 1800. године вратили у Београдски пашалук, а да је обнова манастира била могућа захваљујући услугама које су Срби учинили Мустафа-паши у сузбијању обести јаничара исте године (Симић-Миловановић, Зора, *н. д.*, стр. 240–241).

⁵² Симић-Миловановић, Зора, *н. д.*, стр. 238–239.

Саркофаг са моштима св. Јована Стјеничког није поменут, а то није урађено ни приликом архитектонског снимања цркве. Тада је на терену око цркве у земљи откривена *такође једна бела мермерна плоча, која је служила као надгробни споменик, орнаментисана на сличан начин и безмало истим орнаментима као и делови плоча у цркви, пренети са старог пода цркве манастира Жежевице*.⁵³

Питање саркофага у коме се налазе мошти Јована Стјеничког нико није тачно разјаснио. Тачније податке о томе није дао ни свештеник Милисав Протић у тексту објављеном 1976. године, у коме детаљно описује ископавање моштију Јована Стјеничког (1950), али он тада није поменуо никакав саркофаг.⁵⁴ Из објављеног текста види се да је ископавање обављено у земљи испод гробнице која је разваљена. Није објашњено ни где се тачно налазило место у цркви где су мошти ископане. Због светости, оне би требало да се налазе у олтарском делу.⁵⁵

Податке о поштовању култа Јована Стјеничког 1965. године помиње и Леонтије Павловић у својој студији „Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнолошка расправа)“. Аутор је Јована Стјеничког сврстао у пустињаке и у одељак у коме расправља о 38 локалних култова, који су ограничени на једну област, и који нису општепризнати, јер често немају све потребне одлике: житије, службу, мошти, иконе, „чуда“. Понекад је само један од тих елемената заступљен, док други недостају. За Јована Стјеничког наводи да се његове мошти налазе у манастиру Стјеник под Јелицом: [...] *у дрвеном ковчегу, постављеном изнад мермерног саркофага, чија је пластика из XVI века, има своју паралелу у већини овчарских манастира. Добија се утисак да су мошти извађене из каменог гроба и стављене горе, кад је почео култ Јовану Стјеничком*. Аутору је познато да је некада манастир био посвећен Рођењу Богородице, а од 1802. године Рођењу Јована Крститеља [...] *како би се поред његовог ауторитета лакше учврстио*

⁵³ Здравковић, Иван, „Црква манастира Стјеника“, стр. 217–218.

⁵⁴ Поред свештеника Протића, ископавању је присуствовало још девет лица: „Приликом поновне обнове манастира 1950, на сам Видовдан, ископане су на чудан начин мошти [...] Под комадима разваљене гробнице на 0,50 цм. дубине наишло се на калдрму од крупног облика, затим на хумус, па на црну лаку земљу налик на струготину, испод које је лежао целокупан костур – мошти жуто црвенкасте боје са упадљивом миомирисном масноћом. (Протић, Милисав Д., „Св. Мученик Јован Стјенички“, у: *Православље*, бр. 221, 1. јуни 1976, стр. 8–9)

⁵⁵ Све варијанте поштовања моштију нису до краја проучене, тако да и подаци о Стјенику и моштима за које се верује да су припадале св. Јовану Стјеничком не могу да се подведу под неку јасну класификацију. Ипак, археолошки налази и у околини Чачка констатују примере секундарног полагања костију у саркофаге који се уповавају у олтарском делу цркве, што би требало да значи да су припадале светитељима јер је олтарски део хијерархијски најзначајнији део сваког храма. Тако су у цркви у селу Бресници код Чачка, у два камена саркофага постављена испред часног престола, пронађене секундарно положене кости, а у једном је пронађен метални крст са оковом датованим у XVIII век (Тошић, Гордана; Чубрић, Рајко, „Црква Покрова Пресвете Богородице у Бресници код Чачка. Археолошка истраживања, конзервација и статичка санација“, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије* 23–24, Београд 2000, стр. 59–61; Радичевић, Дејан, *н. д.*, стр. 204–208).

већ постојећи народни култ Јовану Стјеничком. Приликом датирања времена у коме је живео Јован Стјенички, аутор се одлучује за XVI век, вероватно на основу камене пластике на саркофагу, за коју тврди да је из тог времена.⁵⁶

Више података о томе ко је Јован Стјенички могло се добити из текста објављеног у *Чачанском гласу* 1951. године, поводом рестаурације цркве у Жежевици (1950/1951).⁵⁷ Поновљени су подаци о запису у средњовековном јеванђељу, наводно насталом 1337. године, као времену подизања Жежевице, али је први пут објављен и натпис из цркве у Жежевици о страдању манастира Стјеник и Јована Стјеничког, на који је „наишао“ свештеник Милисав Протић док је вршена рестаурација цркве.⁵⁸ На овај натпис, колико је за сада познато, нико касније није обратио пажњу, нити је публикувао његов садржај у неком стручном часопису. Научна јавност се о садржају овог натписа упознала тек 1974. године.

Треба напоменути да је црква заиста 1951. године реконструисана, али прво конзерваторско чишћење фресака у цркви у Жежевици извршено је у априлу 1953. године. Од чађи свећа и тамјана, и од прашине, створио се мрки прљави вео, испод којег су се фреске једва назирале. Прљавштина је скинута сунђерима и гумом за брисање. Очишћен је и иконостас. Радове су обавили сликари Милош Јовановић и Милан Лађевић.⁵⁹ Тада није поновљена вест о „открићу“ свештеника Протића.

Иако је натпис изнад улаза у проскомидију упућивао ко је Јован Стјенички, још нису биле покренуте хипотезе о његовом животу. Једино је свештеник Александар Савић 1965. године, у локалном црквеном часопису *Жички весник*, објавио чланак „Црква Жежевица и манастир Стјеник“, у коме даје тачну годину смрти Јована Стјеничког (1462), коју је „открио“ свештеник Милисав Протић. Том приликом свештеник Савић покушао је да поред црквене, за манастир Стјеник веже и традицију партизанског покрета, јер је у Стјенику подигнут устанак у чачанском крају 7. јула 1941. године. Тада је изнео тврдњу да је захваљујући

⁵⁶ Павловић, Леонтије, *н. д.*, стр. 187, 204.

⁵⁷ Здравковић, Иван, „Сећање на обнову неких споменика културе у Чачку и његовој околини“, у: *Градац* 46, Чачак, мај–јун 1982, стр. 83.

⁵⁸ Натпис, транскрибован у модерну ћирилицу, гласи: *Ва лето 6970=1462 на памет сошества погуби безбожна рука исмаилска братиу и кир Јована леитјанска и стеничка страни видело. Уви нам! Тогде расточи се и мрѣхљевна и сиа обитељ свјата. В лето 6982=1472 от стврения писа поп Илија на воскресение. Помени господи. Амин.* Пошто је место где се налазио натпис било тешко видљиво (надвартник на улазу у проскомидију), неко се потрудио да на њега ипак скрене пажњу натписом на стубу: „[...] између северних двери и простора остављеног за иконостас, кога је такође угребао поп Илија“, који нема датирање. Натпис гласи: *Знати се кад писмо писано. Знати се кад писмо писано. Зри у двери. Илија.* (Ницовић, Милош, „Црква у Жежевици“, у: *Чачански глас*, бр. 293, 29. новембар 1951, стр. 8)

⁵⁹ Лађевић, М.; Живковић, Б., „Радови на живопису у Ариљу, Велућу и Жежевици“, у: *Саопштења I, Београд, 1956, стр. 43–44.*

св. Јовану Стјеничком црква остала неоштећена, иако су Немци у њу бацили бомбу да је разнесу гонећи партизане из манастира.⁶⁰ Иако је повезивање Стјеника са званичном партизанском традицијом доносило извесно смањење тензија са идеолошком државом непријатељски расположеном према религији, ипак је далеко значајније било да се утемељи култ Јована Стјеничког, о коме није било биографских података.

Преокрет је настао 1974. године, када је историчар уметности Радомир Станић⁶¹ објавио „непознати запис“ урезан оштрим предметом на зидној површини надвратника што воде у проскомидију из цркве у Жељевици, а који је, заправо, био већ публикован 1951. године у *Чачанском гласу*. Станић наводи да је све до „недавно“ натпис измицао пажњи других истраживача, па га чак ни свештеник Протић није објавио, јер је био на површини потпуно неупадљивој људском оку и у сталном мраку. Научној јавности је као истински доказ приказан натпис у коме се тврдило да је св. Јован Стјенички убијен у том манастиру 1462. године. Станић је био потпуно уверен у аутентичност записа, јер су, по његовом мишљењу, слова одговарала начину писања у XV веку, једино није био уверен у атрибут „лешански“ додељен Јовану Стјеничком, јер о њему нису били познати било какви писани подаци, претпостављајући да је реч или о месту рођења, или имену монашке заједнице којој је припадао.⁶² Требало би нагласити да је Радомир Станић имао велико поверење у податке које је објављивао свештеник Милисав Протић, називајући га: *веома заслужни истражи-*

⁶⁰ Митрополит Јосиф је на Петровдан 12. јула 1952. године осветио рестаурирану цркву у Жељевици, а сутрадан на Павловдан обновљени манастир Стјеник. И тако ове светиње, данас обновљене, певају на славу Божију и добро народа, јер црква жељевичка као културно-историјски споменик је под заштитом државе, а манастир Стјеник је споменик НОБ-а. У Стјенику је пуцла устаничка пушка на Ивањдан 7. јула 1941. г., као ратни поклич уз говор народног хероја Бате Јанковића и читање прогласа о оружаном акцији против мрског окупатора, а након месеца дана, 2. августа, Немци су и ову светињу предали огњу око које се пролила крв наших бораца. Но, народ је све ово умео да цени, па је зато и пожурио са обновом (Савић, Александар, н. д., стр. 4).

⁶¹ Радомир Станић (1932–1996) највећи део своје каријере провео је на месту директора у Заводима за заштиту споменика културе у Краљеви и Београду. Аутор је више од седам стотина чланака разноликог садржаја. Учено је да има наглашену литерарну надареност. Своје радове темељио је на великом познавању терена. Остао је запамћен као један од најзаслужнијих личности за осветљавање националне уметности у доба турске владавине. За свој рад добио је више признања, као што су: Вукова награда, Орден светог Саве првог реда, Орден рада са црвеном заставом (Пејић, Светлана, „Станић Радомир“, у: *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, стр. 647).

⁶² Станић се у свом тексту осврће и на запис на четворојевањелу из Жељевице, логично закључујући да му се не може веровати. Међутим, због натписа о страдању манастира Стјеник, Станић у истом тексту закључује да се Протићевом „открићу“ о подизању Жељевице 1337. године ипак до „извесне мере“ може „веровати“ (Станић, Радомир, „Непознати запис из Жељевице“, стр. 110–113).

вач аматер, а његове публикације: *прави мајдан података о споменицима и људима овог подручја*.⁶³

Податке о „непознатом“ натпису из цркве у Жежевици детаљније је изложио свештеник Милисав Протић у тексту објављеном у *Православљу* 1976. године. Он је појаснио други део натписа, који Радомир Станић није анализирао, а који говори о растурању братства, и хронолошкој одредници настанка натписа, закључујући да су Стјеник подигли Мрњавчевићи.⁶⁴ Протић је „пронашао“ и одређеног монаха, чије житије одговара Јовану Стјеничком: *Рођен је око 1382. године. Прво се подвизавао у 'Лијешчијанској пустињи', (село Лешће на Црници код Параћина), где је по жељи деспота Стефана као јеромонах 1412. г. преписао на пергаменту Панегирик, који се чувао у Светој Гори у манастиру св. Павла. Унутар Панегирика (похвалног списка), јеромонах Јован оставио је податке о себи и времену у коме је живео. Међутим, 1901. године, приликом пожара, Панегирик је изгорео, а са њим и запис „Јована Лијешчијанског“.*⁶⁵

Поменути запис није измишљен, заиста је постојао, и у њему се говори о јеромонаху Јовану из лешћанског братства.⁶⁶ Користећи тај податак, ослоњен на „непознати“ натпис из Жежевице, свештеник Протић повезује те две личности, сматрајући да се после пропасти деспотовине 1459. године Јован из околине Параћина, или са Свете Горе Атонске, повукао у планину Јелицу и манастир Стјеник. Протић се критички односи према тој традицији, сматрајући да је народ измешао неколико догађаја из прошлости, приписујући их Јовану Стјеничком, али као доказ највише вредности наводи „непознати“ натпис из Жежевице. Ипак, свештеник Протић је задржао резерву према традицији коју је највећим делом сам уобличавао: *Отуда и наведена традиција о животу и раду стјеничког мученика св. Јована ако се не зна у пуном историјском светлу, она се ипак, као што ће се видети, довољно назире. Жеља свештеника Милисав Протића била је да Јован Стјенички и манастир Стјеник добију исцрпну монографију, јер ће Јован бити уврштен у Каталог Срба Светитеља.*⁶⁷

⁶³ Станић, Радомир, „Истраживање и заштита споменика културе у чачанском крају“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине. Научни скуп*, (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд 1995, стр. 599.

⁶⁴ Протић је објавио транскрипцију натписа у модерну ћирилицу: *Тогде расточо се и мрњахљевна и сиа обитељ свјата. Ва лето 6982 (=1474) от створенија писа поп Илија на воскресеније. Помени господи. Амин.* Протић закључује да део реченице „мрњахљевна обитељ“, заправо потврђује податке из еписке песме да су Мрњавчевићи градили цркву у Јелици, и да је баш Стјеник њихова задужбина (Караџић, Вук Ст., *н.д.*, стр. 199; Протић, Милисав Д., „Св. Мученик Јован Стјенички“, стр. 8–9).

⁶⁵ Д. Протић, Милисав, „Св. Мученик Јован Стјенички“, стр. 8–9.

⁶⁶ Стојановић, Љуб., *Стари српски записи и натписи*, књига I, Београд 1902, стр. 69, (бр. 217).

⁶⁷ Протић у овом тексту поред приче да је Јован страдао тако што је исечен од Турака, износи и још две тезе о његовој смрти: [...] *по другима затворили су га у цркву са калуђерима и*

Српска православна црква до данас није уврстила личност Јована Стјеничког у светитеље, мада постоје празници посвећени Светим Синаитима: Ромилу Раваничком (16/9. јануар), Роману Синаиту, Нестору, Мартирију, Сисоју, Зосиму Туманском, Јову (6/19. мај).⁶⁸

Читава структура житија Јована Стјеничког темељила се на аутентичности „непознатог“ натписа из Жежевице. Међутим, палеографска анализа оспорава његово порекло из XV века. Ипак, остављена је мала могућност, претпоставка, да иако су запис у Јеванђељу, и натпис у цркви, дело истог човека из XIX или XX века, они можда имају аутентичност ако су преписани са изгубљених делова Јеванђеља, или неког зида цркве који је уништен.⁶⁹ Ово је мало вероватно, посебно у светлу анализе деловања свештеника Милисав Протића и његових контрадикторних ставова и поступака у вези са утемељењем житија најпре само монаха, а касније св. Јована Стјеничког.

Станић је у својим радовима тврдио да је „непознати“ натпис урезан на делу цркве који није покривен фрескама. *Лепо је видљиво да је мајстор 1609. г., приликом осликавања површина олтарског простора, запазио овај запис и да га је оставио на тај начин што уопште није интервенисао на надвратнику, док је са оба довратника обио првобитни малтер, поставио нови и декорисао*

народом, па су је напунили сувим грањем и сламом, запалили и живе испекли. По трећима Турци су га код манастира набили на колац, а манастир запалили. (Протић, Милисав Д., „Св. Мученик Јован Стјенички“, стр. 8–9)

⁶⁸ За податке о Србима светитељима погледати књигу: Милеуснић, Слободан, *Свети Срби*, Београд 2003.

⁶⁹ *Према објављеном калку, а на основу правописа и језика, сматрамо да је натпис урезан средином XIX века, можда баш у време зидања звоника [на цркви у Жежевици, прим. аутора] између 1846. и 1853. године [...] Име потписатог Илије, у запису и натпису [у Јеванђељу наводно из 1337. године и на зиду проскомидије у цркви из наводно 1474. године, прим. аутора] исписано је истим правописом, са малим јусом, што је одлика црквенословенског језика који је био у употреби у српској цркви током XVIII и XIX века, до данас [...] Запис из Јеванђеља могао је у свом првобитном, оригиналном виду бити на крају књиге, који је страдао, или био у тако лошем стању да га је препевезивач морао одстранити у договору са свештеником, који је сматрао да треба да га сачува, изабравши необичан начин подвлачењем слогова и слова на почетку Лукиног јеванђеља. Да ли је и зидни натпис преузет из ове, или неке друге књиге, или са неког другог места у цркви приликом преправки и рестаурације, не можемо знати. Могућа је и другачија варијанта – да запис и натпис представљају забележену усмену традицију. Сигурно је једино чињеница да они значе нападну интервенцију на тексту у књизи и на зиду надвратника врата што воде у проскомидију, као и да нису из времена осликавања цркве. Надежда Синдик је ову констатацију изнела на научном скупу коме је присуствовао и Радомир Станић, па се између њих двоје развила расправа. Станић се позивао на своје опсервације и тврдње да му је у читању „непознатог“ натписа помагао и Димитрије Богдановић, борећи се да натпис и даље остане аутентичан. Надежда Синдик је наводила да поп Илија у оба наведена случаја: [...] своје име пише са малим јотованим јусом. Тај знак не постоји у српском правопису и писму у XV веку (Синдик, Надежда Р., н. д., стр. 193–195; „Дискусија. Излагање Радомира Станића и Надежде Синдик“, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, Научни скуп (ур. Милован Вуловић), Чачак 1993, стр. 287–288).*

*их стојећим фигурама св. Прохора и св. Романа.*⁷⁰ Ова констатација требало је да потврди аутентичност „непознатог“ натписа.

Османски попис из 1476. године говори да је манастир Жежевица настањен.⁷¹ У каснијим пописима нема помена цркве, нити свештеника у селу Жежевица. Највероватније да је црква запустела и порушена. Истраживачи, на основу архитектонских одлика, претпостављају да је на темељима старије грађевине око 1600. године поново сазидаана црква.⁷² Осликавање храма трајало је у наредних шест деценија.⁷³ Када се узму и ове чињенице у обзир, претпоставке да је „непознати“ натпис из Жежевице аутентичан, или да је препис са неког старијег уништеног натписа, поново се доводе у питање, остају део личних убеђења која игноришу историјске податке и критичку анализу традиције.

Цела прича око „историјских“ доказа, које је приказао Милисав Протић, имају много сличности са појавом српских „новоромантичара“ у историјској публицистици крајем XX века, **чији радови обилују измишљотинама, маштом, полуистинама, па и отвореним лажима.**⁷⁴ Чак и највећи национални светитељ, св. Сава Немањић, није измакао фалсификовању и уметању изјава које никада није изговорио.⁷⁵

* * *

Док је трајало уобличавање традиције везане за св. Јована Стјеничког, манастир Стјеник је деценијама имао далеко мање буран живот. У манастир је 1954.

⁷⁰ Станић, Радомир, *Непознати запис из Жежевице*, стр. 111.

⁷¹ Аличић, Ахмед С., *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век, I*, Чачак 1984, стр. 144.

⁷² Шупут, Марица, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, Београд 1984, стр. 70; Иста, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Нови Сад–Приштина–Београд 1991, стр. 97–100.

⁷³ Олтарски простор цркве манастира Жежевица живописан је у јулу 1609. године, док су наос и припрата украшени фрескама 1636. године. Западни зид, испред улаза у цркву, осликан је 1659/1660. године, а не 1609. године, како се дуго веровало на основу погрешно протумачене године из записа Јоакима Вујића. Треба имати на уму да се у цркви никада западни зид није осликавао пре олтарског простора (Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, стр. 275 (бр. 983), 331 (бр. 1282); Петковић, Сретен, „Фреске олтарског простора у цркви Жежевици из 1609. године – дело Георгија Митрофановића“, у: *Саопштења XXXIV*, Београд 2002, стр. 249–250).

⁷⁴ У свом агресивном ангажману они су историју схватили: [...] као дестилат који је истекао из десетерачке народне епике, као амалгам дневне политике и националних фрустрација, као непрегледан простор за испољавање 'родољубља' и, с тим у вези, сопствене промоције [...], (Радић, Радивој, *Срби пре Адама и после њега. Историја једне злоупотребе: слово против „новоромантичара“*, (друго допуњено издање), Београд 2005, стр. 17–18).

⁷⁵ Ђирковић, Сима М., „Свети Сава између истока и запада“, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 1988; Радић, Радивој, н. д., стр. 194–197.

године дошла монахиња Јулијана (1906–2002), која је пре тога била у Лелићу.⁷⁶ Манастир је и после освећења 1952. године остао сиромашан, слабо уређен, далеко од путева. Свештеник Милисав Протић је 1976. године у *Православљу* објавио апел за помоћ, како би се манастир обновио, направили нови конаци, повећао број монахиња.⁷⁷ У то време у манастиру су живеле само две монахиње, и издржавале су се са поседа од пола хектара земље.⁷⁸ Позив да манастир помогну богати појединци поновљен је и 1993. године.⁷⁹

Преокрет је настао са доласком монахиње Ефросиније у манастир 1999. године, који од тада посећује све више људи, а повећава се и број монахиња. Нова намесница манастира монахиња Ефросинија окупљала је народ и покушавала да истисне традиције партизанског покрета које су биле везане за тај манастир, нарочито вашарску атмосферу везану за прослављање храмовне славе.⁸⁰ Међутим сестринство манастира, са намесницом манастира Ефросинијом, окренуло се „зилотима“ унутар СПЦ (или „старокалендарцима“), који су оптуживали врх СПЦ да је одступио од праве вере и да се приклонио екуменизму и сарадњи са Римокатоличком црквом. Званична СПЦ их је прогласила за јеретике, и уз помоћ полиције 6/7. октобра 2003. године избацила из манастира.⁸¹ Ефросинија и њено сестринство су сада у околини Бора, где су подигле свој манастир.⁸²

Овај догађај је у други план ставио питање култа св. Јована Стјеничког све до 2007. године, када је поводом 545 година од смрти светитеља издата пригод-

⁷⁶ Архимандрит Јован Радосављевић, „Наши покојници. Игуманија Јулијана (1906–2002)“, у: *Православље*, бр. 845, Београд, 1. јун 2002, стр. 13; Биорац, Весна; јеромонах Герман Авакумовић, „Манастир Стјеник: св. Јован Стјенички и Лешјански“, у: Чачак 2007, стр. 25.

⁷⁷ „Манастир Стјеник зове вас у помоћ“, у: *Православље*, бр. 221, 1. јун 1976, стр. 9.

⁷⁸ Тошић, Владимир, *Мрчајевци и околина*, Мрчајевци 1978, стр. 131.

⁷⁹ Станић, Радомир, „Манастир Стјеник“, стр. 22.

⁸⁰ Многи су на Ивањдан, 7. јула, долазили у манастир на излет, што је сметало сестринству Стјеника: *Наиме, испред манастирског здања, на једном пропланку на Ивањдан се окупљају велике групе људи које се преко мере опијају, једу печење, ћеване, пале роштиљ, иако је у току пост Петровски, пуштају такозване 'народне' турских мелоса песме и турских извођача, иако је целокупно монаштво – њих више од сто побијено од Турске руке у време Хаџи Проданове буне. Истовремено ови људи славе 7. јули, дан устанка, дан братоубиства.* (Николић, Ефросинија, „На Ивањдан у манастиру Стјеник“, у: *Чачански глас*, Чачак, 15. јун 2001).

⁸¹ „Pravoslavije ili smrt!“, у: *Zona*, бр. 171, Novi Sad, 28. октобар 2003; „Vatikan finansira srpsku pravoslavnu crkvu!“, у: *Zona*, бр. 173, Novi Sad, 23. новембар 2003; Nikolić, Oliver, „Pobuna monaškog sestrinstva na planini Jelici protiv SPC“, у: *Nedeljni telegraf*, бр. 390, Београд, 15. октобар 2003, стр. 12–14; Јевтић, Атанасије, „Расколи и секте у историји цркве“, у: *Православље*, бр. 901, Београд, 1. октобар 2004, стр. 15.

⁸² „Ексклузивно: постаје ли Фрушка Гора центар српског православног зилотизма“, у: *Дневник*, Нови Сад, 14. фебруар 2005; Radulović, Dejan, „Pravoslavije ili smrt, to nije moto to je cilj“, у: *Danas*, Београд, 10. август 2005. година.

на публикација, која је поновила сазнања Милисави Протића.⁸³ Дугогодишња делатност свештеника Протића оставила је дубок траг у јавности. Створени су ставови у које нико није сумњао, поткрепљени наводно сигурним историјским доказима. Требало би нагласити да је „благослов“ на традицију коју је уобличио Протић дао историчар уметности Радомир Станић.

Историјски извори о Јовану Стјеничком, његовим животу, страдању, моштима, потпуно су непоздани, контрадикторни, а један део „доказа“ заправо је доказани фалсификат. Расправа о аутентичности записа и натписа везаних за Стјеник остали су у академским круговима и нису утицали на ширу јавност. Поштовање манастира Стјеник, извора Светиња и уверење о исцелитељским моћима моштију св. Јована (за које се деценијама ретко ко питао где се тачно налазе и коме тачно припадају) дубоко је укорењено код становништва. Верско убеђење и лична искуства тешко да неко може довести сумњу. Особа која је обликовала традицију о Јовану Стјеничком извесно је рачунала с таквим ставом јавности.

С друге стране, СПЦ само потврђује и литургијски уобличава у култ одређеног светог који је заживео у живој Цркви – у народу. *Светих има много више него што их ми можемо прославити. Оне које прослављамо су као неки 'образац'.* Понекад није потребно да прођу деценије и векови од смрти човека који се „кандидује“ за светитеља, као на примеру Милице Ракић, девојчице погинуле у натовском бомбардовању Србије 1999. године, за коју је покренута „иницијатива“ да се прогласи за светитеља.⁸⁴ Међутим, није довољна само „кандидатура“, јер многе личности и поред покренуте „иницијативе“, нису проглашене за свеце, а њихови су култови заборављени.⁸⁵

⁸³ Занимљиво је да се у њој појављује и епизода у којој партизани, наводно, после једне преметачине у манастиру и уништавања инвентара, почињу да због учињеног светогрђа убијају једни друге, попут Турака пре више стотина година поводом истог чина (Биорац, Весна; јеромонах Герман Авакумовић, *н. д.*, стр. 23). У питању је надовезивање измаштаних догађаја везаних за истинска збивања у манастиру после рата, када је локални командир милиције пуцао у иконе (погледај фусноту бр. 49).

⁸⁴ Гутић, Р.; „Симбол страдања“, у: *Вечерње новости*, Београд, 29. новембар 2004. година.

⁸⁵ Према канону СПЦ, по речима Слободана Милеуснића, канонизација светитеља само је потврда заживелог народног култа. *Постоје три важна елемента да би неко био канонизован, односно да би га стигла милост Божја. Да његов култ већ постоји у народу, да су му мошти нетрулежне и да се над гробом или моштима догађају чуда или исцељења, те да се светитељ тако исказе као Божији угодник.* Да би личност била предложена за светитеља, довољно је да буде испуњен макар један од услова. После тога, Сабор СПЦ, на предлог надлежног архијереја формира комисију која утврђује услове, а затим „црквена скупштина“ (Сабор) доноси одлуку и проглашава личност за свеца. Истовремено Сабор одређује особу која ће припремити службу новом светитељу, и он се потом уноси у именоване Светих српског рода и одређује му се датум празновања. Тај дан може бити прибројан неком сродном светитељу, али је уобичајено да се узме дан светитељевог рођења, смрти или преноса моштију и затим се уноси у календар СПЦ. На крају Црква почиње са иконописањем икона или фресака новог светитеља. Нека личност може бити

Култ светог места код манастира Стјеник настао је потпуно независно од цркве, народ је поштовао мошти светитеља Јована (Крститеља, а касније Стјеничког), бележени су случајеви исцељења. Једине недоумице везане су за житије светитеља чије се мошти чувају у манастиру. Покушај свештеника Милисави Протића да најпре утемељи култ само испосника и монаха Јована, настрадао је у време Велике сеобе 1690. године, а касније и култ монаха и светитеља Јована из Лешћа код Параћина, који је живео у XV веку, немају као потврду проверене историјске изворе. Али значај култа, светог места, моштију, као и лична искуства, за сваког верника сасвим извесно имају предност у односу на мањак података о животу светитеља.

проглашена за светитеља и много година после смрти, ако је испуњен један од услова („*Srpski sveti. Novi zastupnici pred Bogom*“, у: *Vreme*, бр. 490, Београд, 27. мај 2000; Пашић, П., „Култ у народу довољан за свеца“, у: *Глас јавности*, Београд, 21. мај 2003).

Summary

Miloš Timotijević

Monastery of Stjenik at the foot of Jelica mountain – real and invented traditions

In the vicinity of Čačak, at the foot of Jelica mountain, there is a monastery of Stjenik, which is believed to originate from the middle ages. First written trace originates from 1528. Near the monastery there is a spring called Svetinja (Shrine), which is believed to have healing powers. Former “slava” of the monastery was Birth of Holy Mother of God, and after the renewal of 1802, it has been changed and the monastery church has been dedicated to the Birth of John the Baptist. The Monastery was deserted up to 1940. The clergy came only on July 7th, St. John’s Day, which was the “slava” of the monastery. Without any influence from the church, people from surrounding villages were coming to the deserted monastery, held meetings, swam in the river, and were convinced that the relics of St. John the Baptist were held in the church. Since it was clear that there was no ground for such a tradition, clergyman Milisav D. Protić, from nearby village of Ježevica, started in 1940 a celebration of another holy man – St. John (Jovan) of Stjenik, whose relics he had dug out and presented in the monastery of Stjenik in 1950. Protić had no historical evidence for his statements, so he hold onto unnamed folklore tradition. At first, he claimed that the Turks had killed martyr named Jovan in 1690, and later he claimed it was in 1462. The other assumption was based on the data from the text of one inscription, allegedly scratched in the church in Ježevica in 1474, which deals with perish of John (Jovan) of Stjenik in XV century. It remained uncertain if the inscription was re-written when the church in Ježevica was renewed in mid-XIX century. Since Milisav Protić had another few findings that have later been proved to be false, there remains a great suspicion that the data about St. John (Jovan) of Stjenik have been made up. Serbian Orthodox Church has not enlisted St. Jovan Stjenicki in its calendar and catalogue of Serbian holy men, but his cult has been set up among the people.